

УДК 94(477.51)"18"+908]:82-311.8

**О. Л. Іванюк,
Д. О. Романенко**

ЧЕРНІГІВЩИНА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У ТРЕВЕЛОГАХ ІНОЗЕМНИХ МАНДРІВНИКІВ

У статті розглядається коло питань, пов'язаних з подорожами іноземних мандрівників землями Чернігівщини у першій половині ХІХ ст. Основою для наукової розвідки стали тревелоги англійців, німців, французів, які відвідували регіон у зазначений проміжок часу. Особливістю подорожніх записів є суб'єктивний характер описів, відсутність чіткої структури й нерівномірність щодо викладу матеріалу. Проте часом вони містять відомості, які складно або не можливо відтворити за іншими джерелами. З'ясовано, що у тревелогах іноземці акцентують увагу на кількох аспектах, пов'язаних з Чернігівщиною, зокрема – загальних описах ландшафтів, особливостях економічного розвитку, міському просторі, образі українського села. Побіжно мандрівники звертали увагу на етнічний склад населення регіону. Проте це питання їх цікавило лише у частині взаємодії і взаємовпливів різних культур. У процесі дослідження визначено, що найбільше приваблювали іноземців архітектурою або історичним минулим міста Чернігів, Ніжин і Батурин.

Ключові слова: Чернігівщина, тревелоги, іноземні мандрівники, міський простір, економіка, етнографічні особливості.

DOI 10.34079/2226-2830-2024-14-38-35-47

Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. українські землі стали своєрідною «Меккою» для іноземних мандрівників. Зазвичай, вони розглядалися як транзитні у подорожах до Криму або закордон Російської імперії. Наддніпрянина була незвіданою країною, історія якої багаторазово викладалася європейськими авторами, проте про її теперішнє відомо було мало. Один з найбільш жвавих шляхів, яким рухалися іноземці, пролягав чернігівськими землями. Зазвичай вони рухалися до Києва, а їхній шлях пролягав з території Московії через Глухів, Батурин, Ніжин, рідше, з білоруських земель, через Чернігів.

Систематичне дослідження описів України у подорожніх записках розпочалося наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. Одним з перших хто здійснив спроби аналізу подорожніх записів як російських, так і європейських мандрівників у яких згадувалося місто. був російський географ Л. Синицький. Наприкінці ХІХ ст. у часописі «Київська старина» він опублікував низку статей присвячених тревелогам. Зокрема, ним було проаналізовано німецькомовні подорожні записки кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., які належали Й. Гільденштедту, О. фон Гуну, Й. Колю, Й.В. Меллеру. Проте, особливу увагу він приділив тревелогам російських мандрівників князя І. Долгорукого, В. Зуєва, П. Сумарокова, О. Левшина А. Глаголева (Синицький, 1892; Синицький, 1893).

Меншою мірою приділяла увагу подорожній літературі радянська історіографія. Це було обумовлено послідовним і систематичним винищенням владою українських істориків. Однак, окремі дослідження усе ж таки з'являлися. Зокрема, продовжив дослідження тревелогів російських мандрівників В. Сиповський. Мету наукової розвідки він визначив так: «Завдання цієї праці полягало в тому, щоб зібрати по зможі весь літературно-художній матеріал, присвячений характеристиці України, з географічного, історичного, етнографічного та побутового погляду – матеріал, що

зберігсь у «російському» «розповідному» письменстві за перші п'ядесять років XIX в.» (Сиповський, 1928, с. 3).

У 1995 р. було опубліковано працю Олекси Вінтоняка, у якій автор аналізував тревелоги західноєвропейських мандрівників другої половини XVIII ст. в контексті висвітлення ними економічного й культурного життя українських земель, а також їх геополітичного становища (Вінтоняк, 1995). Науковець, також, вдавсь до викладу коротких біографічних відомостей авторів подорожніх записок, а саме: Б. Гакета, Й. Гердера, Й. Гюльденштедта, Е. Дріпельмана, Б. Кампенгаузена, В. Кокса, Дж. Маршала та багатьох інших.

У XXI ст. вийшла друком монографія П. Брицького й П. Бочана, присвячена дослідженню окремих праць західноєвропейських вчених, послів, мандрівників і військових. У поле зору вчених потрапили тревелоги Й. Енгеля, Й.-Г.Коля, Й.-Г. Блазіуса, француза К. Делямара, англійців Д. Маршалла, В. Кокса, Е.Д. Кларка, Ч. Вітворта, шотландця П. Гордона. Дослідниками розглядалися питання висвітлення у подорожній літературі історії, етнографії, культури українського народу (Брицький та Бочан, 2011).

У першій половині XIX ст. регіон відвідали англійці Т. Джеймс, Р. Лайєлл, В. Макмайл, Е. Мортон, Р. Пінкертон, француз Й.-Г. Шнітцлер, німець Й. Блазіус та ін. Свої спостереження і враження від мандрівки Чернігівщиною вони фіксували у подорожніх записах, які згодом публікувалися різними мовами, що підтверджувало цікавість європейців до Російської імперії в цілому й до України зокрема.

Тревелоги іноземців мали кілька спільних тем: пейзажі і топографія, погода, якість доріг, особливості господарства, легенди й перекази місцевостей, які вони відвідували. Привертало увагу й архітектурні пам'ятки та культові споруди. Подорожні записи мандрівників містять описи економіки, міст, повсякденного життя Чернігівщини. Особливістю цього жанру є суб'єктивний характер поданих матеріалів й відсутність чіткої структури викладу. Проте інколи тревелоги містять інформацію, яку складно або й не можливо відтворити за іншими джерелами, оскільки автори були учасниками подій або безпосередніми спостерігачами. Описуючи українські землі, іноземці не обмежувалися лише фіксацією реалій. Вони використовували географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості, які запозичували із досліджень, здійснених попередниками, або статистичних чи адміністративних звітів, наданих їм російськими чиновниками.

Метою дослідження є реконструкція образу Чернігівщини на основі аналізу тревелогів іноземних мандрівників.

Перше, що привертало увагу подорожніх, які рухалися Чернігівщиною – це красвиди, якими можна було милуватися з вікна карети, не зупиняючись і не виходячи з неї. Один з таких описів, який загалом є типовим для різних авторів, залишив у своїх тревелогах англійський мандрівник Роберт Лайєлл. Він нотував: «Дорога від Ніжина до Носівки місцями рівна, піщані місцини оточені величезними кукурудзяними полями й великими пасовищами, змішаними з лісом, іноді з ровами з обох боків, іноді з рядами верб, а часом і голі» (Lyall, 1825, р. 72). У свою чергу французький історик і статистик Йоганн Генріх Шнітцлер, який упродовж 1823-1828 рр. проживав у Російській імперії, зазначав, що Чернігівщина багата деревиною і майже уся її територія, окрім околиць Ніжина, вкрита лісами (Schnitzler, 1855, р. 461).

Співзвучним з попередніми є опис регіону англійцем Едвардом Муртоном. Він нотував: «з учорашнього ранку ми мандруємо Малоросією²; і зовнішній вигляд країни дуже відрізняється від усього того, що ми спостерігали на початку нашої подорожі... Грунт і клімат, такі, що роблять вирощування кукурудзи загальним заняттям, будинки, які ми бачимо тепер, більше не покриті деревом, а вкриті соломкою. Ми помічали, час від часу, багато вітряних млинів грубої конструкції, з шістьма лопатями. Ліси тут теж різного роду, в основному дуб, і можна побачити чудові екземпляри цього дерева» (Morton, 1830, p. 138).

Описи ландшафтів й особливості топографії, залишені мандрівниками у тревелогах на середину XIX ст. були узагальнені і вміщені до різних довідників і енциклопедій, які виходили друком у різних куточках світу. Наприклад, «Ілюстрований опис Російської імперії», виданий у Нью-Йорку у 1855 р., знайомлячи читачів з Чернігівщиною, повідомляв: «Поверхня регіону, за винятком горбистого району вздовж Дніпра, суцільна рівнина, а грунт майже надзвичайно родючий. Територія омивається численними потоками, а на її західному кордоні тече Дніпро, а Десна зі своїми головними притоками протікає майже через її центр. Тут також є численні озера, хоча жодне з них не має великого розміру» (Sears, 1855, p. 120).

Поряд з тим, значну увагу іноземці, особливо англійці, приділяли фіксації економічного стану регіону. Вони визначали, що основними заняттями жителів Чернігівщини були землеробство, скотарство і бджільництво. Тут культивувалися усі види зернових, але особливо жито, ячмінь і овес. На Чернігівщині також вирощувався «льон, тютюн, мак, овочі, хміль, баштанні культури»; «розводили велику рогату худобу, овець, свиней і особливо волів» (Schnitzler, 1855, p. 461).

Німецький агроном і природознавець Александр Петцольд зазначав, що коноплі культивувалися у значній кількості, а от посіви льону забезпечували виключно власні потреби (Petzholdt, 1864, p. 61). Його вражало, що висота рослини конопель сягала у висоту 12 футів³ і більше (Petzholdt, 1864, p. 63). За проведеними мандрівником статистичними дослідженнями, станом на 1848 р., Чернігівщина була лідером в українських землях щодо виробництва тютюну, значно випереджаючи Полтавщину, Харківщину, Херсонщину. У рік тут вироблялося приблизно 500 тис. пудів (Petzholdt, 1864, p. 61). Регіон також займав четверте місце у Російській імперії з виготовлення фабричного цукру – 70 090 пудів⁴, поступаючись лише Київщині, Царству Польському й Поділлям (Petzholdt, 1864, p. 62).

Проте, на думку більшості іноземців, в економічному сенсі, Чернігівщина була вкрай не розвиненою, порівняно з різними сільськогосподарськими районами європейських країн, зокрема Англії, Франції, Бельгії, тощо. Вона привертала увагу мандрівників виключно архаїкою ведення господарства. Майже усі, хто подорожував регіоном на початку XIX ст., фіксували, що промисловість знаходилася у зародковому стані, навіть порівняно з деякими іншими територіями, які входили до складу Російської імперії.

Зокрема, спираючись на досвід мандрівки Московією і власні спостереження Д. Джеймс зробив висновок про неможливість у цій країні значного прогресу (James, 1817, p. 318). На підтвердження своєї думки він наводить той факт, що селяни користуються архаїчними плугом, боровами і знаряддями праці, – «складається

² Кінцевим пунктом подорожі для Едварда Муртона була Одеса. Його шлях проходив з білоруських земель, через Чернігівщину й Київщину.

³ 1 фут = 0,3048 м. Тобто висота рослини була від 3,5 м.

⁴ 1 пуд = 16.3804815 кг.

враження, що нічого не змінювалося ще з доби єгипетської цивілізації» (James, 1817, р. 318-319). Більш докладно описав це знаряддя для обробки землі А. Петцольд: «Він нагадує так званий «литовський гак», хіба що колесо має передні рами. Рухома лопата білоруської сохи зникла на цьому пристрої, один відвал нерухомий, другий вільний, а передня рама колеса є предтечою справжнього малоросійського плуга. У нього завжди запрягають двох волів або двох коней» (Petzholdt, 1864, р. 68).

Поряд з тим, Д. Джеймс вказував й на архаїчність засобів переробки сільськогосподарської продукції. Він став очевидцем виготовлення олії з льону і описав пристрій за допомогою якого це робилося: «штамп є дерев'яною балкою, яка прикріплена до гілки дерева. Це достатньо простий пристрій, але варто зазначити, що за конструкцією він нагадував машину, що й навіть на цей час використовується на наших англійських олійницях» (James, 1817, р. 321). Архаїчність Д. Джеймс спостерігав і у виготовленні транспортних засобів. Він оповідав, що Десною селяни плавали на човнах довбанках і єдина майстерність у їх виготовленні полягала в орнаментативній різьбленні.

Проте упродовж перших 30 років XIX ст. у царині економіки регіону відбувалися й суттєві зрушення, які неодмінно фіксувалися іноземцями. Так, Йоганн Генріх Шнітцлер зазначав, що якщо: «на початку цього століття заводів було ще нуль; то у 1830 році їх нараховувалося 77 з 3095-ма робітниками» (Schnitzler, 1855, р. 462). Значну кількість серед них складали підприємства з виготовлення алкогольних напоїв. У той самий час вчений розмірковував над станом економіки і тим, чому українці не розвивають інші галузі. І зрештою він дійшов до висновку, що це викликано відсутністю особливих потреб у такій продукції, бо кожен українець задовольняє їх самостійно, виготовляючи необхідне у власному господарстві.

З точки зору іноземців Чернігівщина відігравала помітну роль як у внутрішній, так і у зовнішній торгівлі українських земель. Ще з кінця XVIII ст. у Глухові працювала мануфактура, яка належала графу П.О. Румянцеву-Задунайському, і постачала для потреб держави вітрильну тканину, хоча посіви відповідної сировини тут були не значними. У той самий час Стародуб торгував коноплями, які були одними з найкращих в імперії (Anthoine de Saint-Joseph, 1805, р. 38). Йоганн Генріх Шнітцлер сповіщав, що станом на 1810 р. у регіоні налічувалося 2230 купців, які «декларували» сукупний капітал у 5 800 000 рублів (Schnitzler, 1855, р. 462).

У першій половині XIX ст., регіоном проходили торгівельні шляхи, які сполучали українські землі із Москвою, Санкт-Петербургом, Ригою. Зокрема Д.-Т. Джеймс згадував: «Каравани, які ми тут зустріли дорогою, були надзвичайно численні, їх було навіть більше, ніж між Петербургом і Москвою. Кожного дня повз нас проходило вісім-десять ланок, які склалися із тридцяти, сорока, а часом і ста возів. Кілька їхали до Петербургу, запряжені волами мишачого кольору, які й самі були призначені для ринку, але більша частина складалася з коней і прямували до Риги. Вони везли різні вантажі з південних провінцій» (James, 1817, р. 330).

Численні валки чумаків, вози яких були переповнені тютюном, фіксував й А. Петцольд (Petzholdt, 1864, р. 67). Одну із своїх зустрічей з ними він описав так: «... чудова, тепла, тиха ніч і палаючий у даліні вогонь, на якому чумаки, що ночують просто неба, готували свою вечерю (борщ), манили мене і одного з моїх супутників надвір і так сталось, що цього дня в останній момент нам випала нагода зазирнути ще раз у народне життя малоросів, а саме у спосіб життя чумаків. Надзвичайно затишна година, проведена біля вогнища цих людей, які сиділи в одному зі своїх возів, назавжди залишиться для мене приємним спогадом...» (Petzholdt, 1864, р. 72).

Поряд з тим, за твердженням Р. Ласелла, регіон мав розвинені торгівельні зв'язки із Польщею, Сілезією й Османською імперією. В основному їх забезпечували греки і вірмени, які мали суттєві економічні привілеї, надані їм Російською імперією (Lyall, 1825, p. 71).

За межі українських земель експортувалися у значній кількості: рогата худоба, продукти тваринництва, пшениця, алкогольні напої, конопляне насіння, віск, мед, тощо. Едвард Мортон зазначав, що багато дерев, які були поряд з селами Чернігівщини, мали «прикріплені на висоті дуплясті стовбури, які слугували для збору меду, який становить значну статтю експорту Росії» (Morton, 1830, p. 138). За його ж такі твердженнями, частину здобутого селяни мали обов'язково віддавати панам.

Одним із найбільш потужних торгівельних центрів регіону було місто Ніжин. Французький купець і політик Антуан Ігнас Антуан, який мандрував українськими землями у 1781 р., зазначав, що ще наприкінці XVIII ст. у місті розташовувалися склади для торгівлі хутром, яке Російська імперія постачала до Туреччини, використовуючи грецьких і вірменських купців. Так само, тут зосереджувалися придбані в Італії запаси шовку, а також товари, які надходили з Лейпцігського ярмарку (Anthoine de Saint-Joseph, 1805, p. 37).

Роберт Пінкертон, перебуваючи на Чернігівщині, відзначав, що у Ніжині тричі на рік проходили ярмарки, на які прибували люди не лише з українських земель, але й з-поза їх меж. На середину XIX ст. їх кількість зросла до чотирьох. Він звернув увагу на одну з купецьких родин Ніжина, а саме на сім'ю греків Зосимів⁵, яка відзначалася «не лише розкішшю, але й громадським духом». Мандрівник зазначав, що вона упродовж останніх сорока років докладала значних зусиль для відродження освіти серед співвітчизників на землях, які перебували під османським пануванням: «за багато років до грецької революції⁶ вони створювали школи в різних частинах Греції і друкували великими накладками видання основних грецьких класиків для цих шкіл і для нації в цілому. Значними були й їхні фінансові пожертви на допомогу незалежності Греції» (Pinkerton, 1833, p. 259).

Дослідження економіки змушували мандрівників до фіксації поліетнічності жителів регіону. За твердженням Й.-Г. Шнітцлера переважну більшість населення Чернігівщини складали малороси (українці). Проте, поряд з ними проживали росіяни, німці, близько 3 тис. шведів. У Ніжині компактно розміщувалися вірмени і греки (Schnitzler, 1855, p. 461-462). У свою чергу, Й. Блазіус, перебуваючи у Городні, вказував на певні особливості етнічного складу міста і його передмість. Він писав: «порівняно з білоруськими землями, ви більше не бачите євреїв, хоча їм не заборонено перебувати у Малоросії; здається таки їм тут не так комфортно, як у литовських провінціях... Жителі міста й околиць майже виключно малоросіяни або малоруси, і козаки» (Blasius, 1844, p. 194-195).

Такий поділ населення на категорії Й. Блазіус використовує для пояснення відмінностей у економічному і правовому статусі українців, наголошуючи, що частина з них, у попередній історичний період, належала до окремої верстви суспільства.

⁵ Брати Зосими народилися в провінції Епір, на території Османської імперії. Ніжин став для їх родини ніх своєрідною торгівельною факторією куди надходили товари з Китаю, Туреччини й інших країн Сходу. Переважно торгівля велася хутром, шовком, вином, тощо.

⁶ Мається на увазі війна за незалежність Греції 1821-1829 рр. внаслідок якої відбулося повалення панування Османської імперії.

Розмежування на «малоросів і козаків», застосовується автором не лише для описів Чернігівщини, але й інших українських земель.

Стосовно ж Чернігова, автор тревелогів зазначав, що його населення: «... переважно малоросійське. Великороси, здається, є чи не лише серед купців. Господарський талант малоросів йде до того, що вони жвавіші й спритніші. Євреїв тут терплять; проте вони присутні у значній кількості, і в основному лише на крайніх землях регіону» (Blasius, 1844, p. 204).

Проте, незважаючи на численні згадки про різні народи, які проживали у регіоні, етнічний склад населення не був предметом глибоких досліджень чи ґрунтовних описів іноземних мандрівників. Вони вдавалися до фіксації багатоетнічності не аналізуючи причин її формування, не наводячи статистичних характеристик, не деталізуючи особливості правового статусу різних народів. Це питання звертало на себе їх увагу лише у частині взаємодії і взаємовпливів різних культур.

Часто мандрівники вдавалися до різноманітних характеристик місцевого населення, вказуючи на його кардинальні відмінності як від «великоросів», так і інших сусідніх народів. Зокрема, Р. Лайєлл, перебуваючи у Батурині звернув увагу на те, що не лише мова місцевих жителів значно відрізняється від російської, але й зовнішньо вони більше схожі на татар, ніж на московитів (Lyll, 1825, p. 68). У свою чергу Й. Блазіус подав детальний опис зовнішності жителів Чернігівщини. Він нотував, що на відміну від росіян, у яких прийнято було носити довгі бороди, обличчя українських чоловіків чисто голилося і лише «чорні вуса мали право залишатися недоторканими» (Blasius, 1844, p. 225). Автор звернув увагу й на антропологічні особливості, зокрема він писав: «У той час, як у московита голова і тіло, як в цілому, так і в усіх окремих частинах, якнайбільше тяжіє до кулястої форми, у козаків і малоросів можна побачити видовжені обличчя з гострими рисами, вузькими і гострими носами, гострими губами, загострене підборіддя і струнку, майже виснажену шию і тіло. Високі і загнуті носи, як у смоленців і білорусів, тут теж рідкість» (Blasius, 1844, p. 225).

Деяко інша характеристика українців була подана А. Петцольдом. Він наголошував: «по-перше, він (українець) за своєю природою є землеробом, тобто жодне з тих племен, які він має за сусідів, не може до такої міри претендувати на це звання, тим більше великороси. По-друге, «він чистий⁷, на відміну від усіх своїх сусідів, навіть від татар, які найближче до нього в цьому, і це випадково. Зокрема, ця якість є чимось найбільш приємним, якщо мандруєш з півночі в Малоросію, як це сталося з нами» (Petzholdt, 1864, p. 66). Важливим для українців була не лише фізична гігієна, але й чистота житлового простору. Йоганн Блазіус, перебуваючи на Чернігівщині, відзначав: «Навіть якщо у певному малоросійському селі, загалом, не відчувається чистоти, то це видно в окремих житлових приміщеннях. У північних районах Росії таких чистих будинків, як тут, у козаків, ми не бачили. Стіни у всіх малоросійських будинках обкидані глиною всередині і ззовні та побілені. На цих білих глиняних стінах не видно й сліду бруду, навіть якщо бруд навколо будинків і на вулиці у фути глибиною» (Blasius, 1844, p. 225).

Певну цікавість у іноземних мандрівників, які відвідували Чернігівщину, викликало повсякденне життя населення регіону. У подорожніх записках різних авторів достатньо поетично змальовано образ українського села. Так, Р. Лайєлл, перебуваючи у с. Комарівка, нотував: «Ми увійшли до нього з отарами й чередами, які належали селянам, що склалися з строкатого скупчення корів, телят, овець, кіз і особливо

⁷ У цьому випадку йдеться про традицію тримати тіло у чистоті і наявність у кожному селі приміщень для дотримання гігієни, тобто лазень.

свиней. Ми були дуже потішені, побачивши малоросійських жінок, що вибігли зі своїх осель, кричали, били й відокремлювали свою частку худоби і розганяли їх по домівках» (Lyall, 1825, p. 70).

Один з узагальнюючих, проте найбільш детальних описів села містять тревелоги А. Петцольда. Він нотував: «Малоросійське село ... якщо не брати до уваги шести або восьмилопатових вітряків, яких зазвичай у кожному селі по кілька, справляло дивне враження. Воно завжди має такий вигляд, ніби було побудоване з ... великих, плетених з очерету кошиків, які були поставлені на рівнині або впритул, або на відстані один від одного. З кожного з цих відкритих угорі кошиків визирають якісь солом'яні стріхи, як пташенята з гнізд, в одній з яких є димар. Якщо ви підійдете ближче, то побачите, що стінка цього кошика зламана в одному місці, ви заходите, і ось ви в малоросійській садибі. Справа з кошиками повторюється і всередині садиби, оскільки, крім хати, яка в цих місцевостях ще будується з колод, є кілька менших кошиків, що являють собою різні стайні та інші господарські приміщення. Деякі з них також відкриті зверху, а інші мають солом'яний дах, залежно від потреб; одні ідеально круглі, інші овальні, треті чотирикутні; так, в деяких часто є набагато менший відкритий кошик, який призначений для зберігання корму тощо; одним словом, таке малоросійське село є дуже гарним прикладом кошикової забудови» (Petzholdt, 1864, p. 70).

Едвард Мортон, описуючи село Чернігівщини, нотував, що двори селян мають «фруктові сади, які прилягають до зрубів із солом'яними дахами, котрі оштукатурюють і білять білим або жовтим». Мандрівник зазначав, що такі житла «приємні для ока англієць», оскільки вони подібні до тих, які споруджували у нього на батьківщині у давнину (Morton, 1830, p. 138). Власний опис сіл на Чернігівщині, який значною мірою корелюється з попереднім, залишив і Й. Блазіус. Він пояснював охайність і доглянутість окремих населених пунктів регіону особистою свободою їх жителів. Мандрівник нотував: «Будинки стоять довкола максимально вільно і хаотично, і кожен окремо. Будинок має свій фруктовий сад з великою кількістю яблунь, груш, слив й вишневих дерев: очевидний доказ того, що села повністю або більшою частиною належать вільним людям» (Blasius, 1844, p. 225).

Порівняно з побаченим у російських губерніях цікавість іноземців викликали й конструктивні та етнографічні особливості українського житла. Наприклад, Р. Лайєлл зазначав, що: «малоросіяни мали вищу майстерність у спорудженні солом'яних дахів, ніж їхні сусіди росіяни» (Lyall, 1825, p. 64). За його твердженням, українці демонстрували турботу і своєрідне мистецтво у спорудженні дахів. У той самий час як росіяни лише накидали на них соломи й закріплювали її за допомогою стовбурів молодих берез. Це призводило до того, що сніжною зимою або під час буревіїв значна частина російських сіл залишалася без дахів. Англієць мимоволі зафіксував і своєрідну ментальну різницю між двома народами. На прикладі будівництва житла він відзначив, що росіяни не здатні до навчання, оскільки зруйновані природними явищами дахи вони відновлювали у попередньому вигляді, і такі дії повторювалися кожного року (Lyall, 1825, p. 64).

Захоплення українським житлом транслював В. Макмайкл. Він писав: «о п'ятій годині (ранку) зайшов до котеджу малоросіянина, який вирізняється атмосферою комфорту, легкості й порівняної заможності, яка є значно кращою за жалюгідність хатин, де ми зазвичай зупинялися з моменту нашого від'їзду з Москви ...» (Masmichael, 1819, p. 38).

Докладний опис українського житла Чернігівщини залишив А. Петцольд. Він нотував: «Що стосується житлових будинків, то ми зайшли у кілька з них, щоб ознайомитися з внутрішнім облаштуванням. Вони складаються з трьох неоднакових за

розміром приміщень, а саме коридору, вітальні та комори, яка зачинається і розташована навпроти. Коли ми увійшли до вітальні, там окрім дітей, були також поросята (великі улюбленці малоросів), сороки, коти й собаки, що бігали між нашими ногами, і ми повинні були пильнувати, щоб нікого не поранити. Незважаючи на це, вона була надзвичайно чистою, а стіни і піч, які були обмазані глиною й вапном, щотижня фарбувалися. Отже ансамбль такої вітальні справив на нас надзвичайно приємне враження й змусив нас затриматися. Особливо добре демонструвала, що ти в Малоросії, піч, у якій варять і смажать більше, ніж у великоросів, чи навіть у латишів і білорусів. Комин печі також був плетений і захищений від горіння обмазкою із суміші глини та гною, зовні він, як і вся хата, був пофарбований у білий, жовтий або світло-сірий колір» (Petzholdt, 1864, p. 71).

Поряд з тим, більш нейтральним виглядав опис українського житла і побуту родини у тревелогах Д.-Т. Джеймса. Він зазначав, що воно: «було збудоване з колод, які конопатили мохом. ... Уся родина спала в одній кімнаті, на циновках, соломі або овечих шкурах (чоловіки, як правило, у денному одязі). Улюбленим місцем на ніч був виступ на печі, або лежанка» (James, 1817, p. 320).

Побіжно іноземці звертали увагу на харчування жителів Чернігівщини. Мова йшла про те, що вживали вони у їжу переважно житні коржі або чорний кислий хліб із того ж зерна, з невеликою кількістю солі, щоб надати йому смак. Хліб був основою їх раціону; «до нього додавався капустяний відвар, або щі, гуща з вівсянкою і, можливо, трохи м'яса» (James, 1817, p. 321).

Проте найбільше приваблював іноземців міський простір. Особливо цікавими для мандрівників були Чернігів, Ніжин, Батурин. Інтерес подорожуючих визначався історичним минулим населених пунктів або зовнішнім виглядом, який у розумінні європейця відповідав змісту терміна «місто».

Адміністративним центром регіону було м. Чернігів. Воно розташовувалося на правому березі річки Десни. Йоганн Шнітцлер так описав його: «це місто з населенням 7500 жителів оточене давнім валом, який нині перетворено на місце для прогулянок. Сьогодні місто незначне; однак воно має деякі пам'ятки старовини, серед інших собор, який побудований за прикладом собору Святої Софії в Константинополі... Є також три монастирі, в одному з яких знаходиться палац, архієпископська церква та ще вісім церков, духовне училище, гімназія, будинок для дітей-сиріт, які перебувають на державному утриманні» (Schnitzler, 1855, p. 463-464).

Автор зазначав, що Чернігів є й потужним освітнім центром. Його навчальні заклади підтримували тісні зв'язки з Харківським університетом. Станом на 1826 р. місто мало 3 гімназії й 17 шкіл різних типів, у яких навчалось 1679 учнів. Серед них було 102 дівчинки. Поряд з тим функціонували й духовні навчальні заклади. На 1831 р. Й. Шнітцлер зафіксував: 1 семінарію, 2 духовних і 2 муніципальних училища, де навчалось 969 учнів. Не маючи відомостей по світських школах, він припускав, що їх кількість, як і кількість учнів, не зменшилася порівняно з попередніми роками (Schnitzler, 1855, p. 462).

Короткий опис Чернігова залишив і Едвард Мортон, який вказував на те, що це: «дуже давнє місто, яке має бути принаймні таким же старим, як Київ. Воно має собор (мурований у XI ст.), іншу дерев'яну церкву та монастир, всередині якого розташовано архієпископський палац, що складається з двох поверхів. Є у місті також два жіночих монастирі, вісім інших церков, школа і гімназія, які залежать від Харківського університету і у яких є професори математики, природничої історії, філософії та російської, латинської, німецької, французької мов. Чернігів, крім того, має кілька великих ринків; і тут постійно проживає архієпископ» (Morton, 1830, p. 137).

Більш розлогий опис міста знаходимо у тревелогах, опублікованих Й. Блазіусом. Його спостереження значно відрізнялися від тих коротких, і енциклопедичних довідок, що надавалися іноземцями у попередні роки. Німецький мандрівник нотував: «Місто займає значну територію на правому березі Десни, яка переважно зайнята величезними порожніми площами й насадженнями дерев. Тут ледве налічується двадцять кам'яних будинків і лише кілька вулиць у центрі міста, біля Гостинного двору, заасфальтовані. Проте брусові будинки всередині міста мають приємний вигляд, і лише ті, що розташовані в нижній частині міста на Десні та на околицях міста, такі ж бідні, як це можна побачити по селах і всередині Великоросії...» (Blasius, 1844, p. 203).

Поряд з тим, Й. Блазіус був одним з небагатьох мандрівників, яких зацікавила сакральна архітектура Чернігова. У зв'язку з цим він здійснив докладні описи конструктивних особливостей і оздоблення, кількох храмів Чернігова, зокрема: собору Спаса XI ст., Успенського собору, церкви Святої П'ятниці, які автор супроводжував малюнками планів і зовнішнього вигляду релігійних споруд⁸. Описи сакральних пам'яток Й. Блазіус поєднав з екскурсами в історію України княжої доби і більш пізніх часів.

Ще одним містом, яке заслуговувало на увагу подорожуючих, був Ніжин. Роберт Лайєлл вважав його одним з найкращих міст України. Описуючи свої враження від перебування у Ніжині він зазначав: «це повітове місто розташовувалося у сімдесяти чотирьох верстах на південний схід від Чернігова, на лівому березі річки Остер... Вулиці є численними й змішаними з багатьма великими садами, заповнений фруктовими деревами різних видів (Lyall, 1825, p. 70). Деякі з будинків споруджено з дерева, але більшість з каменю, зовні їх було покрито глиною, замість штукатурки, орнаментовано дрібними шматочками цегли й побілено. Головна вулиця, на відміну від більшості імперських міст, надзвичайно вузька, і має досить європейський вигляд. Вона заставлена магазинами і переповнена людьми» (Lyall, 1825, p. 71).

Ніжин оточений земляним валом, а береги річки акуратно засаджені деревами. Він містить більш ніж 1000 будинків, два монастирі та шістьнадцять церков. Чисельність населення цього міста можна оцінити в 12000 осіб. З усіх об'єктів у Ніжині найбільше уваги привертає чудовий заклад Безбородька. Це дуже велика будівля, прикрашена колонадою з дванадцяти іонічних колон; і в оточенні високих дерев має воістину благородний вигляд. Його відкрив кілька років тому граф Безбородько для виховання дворянської й міщанської молоді (Lyall, 1825, p. 71).

Не оминув увагою Ніжин і Р. Пінкертон. Він нотував: «Увечері ми приїхали в процвітаюче містечко Ніжин, розташоване на правому березі річки Остер. Це є одним з найкращих містечок Малоросії, яке містить приблизно 10 тис. жителів. Воно має фортецю, яка оточена земляним валом. Багато будинків є цегляними, добре збудованими. Тут п'ятнадцять церков і два монастирі» (Pinkerton, 1833, p. 258).

Обидва міста – і Чернігів, і Ніжин - викликали цікавість іноземців своїм зовнішнім виглядом і рівнем економічного розвитку. Проте особливе місце поряд з ними займав Батурин, який вабив мандрівників своїм козацьким минулим і харизмою двох історичних особистостей – «відомого повстанця» Івана Мазепи й останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Роберт Лайєлл повідомляв, що місто тепер належить графу Андрію Кириловичу Розумовському, одному із синів покійного гетьмана, «який має тут велику мануфактуру воскових свічок і дві мануфактури

⁸ Докладний опис храмів Чернігова див.: Blasius J.H. Reise i m Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841. Zweiter Theil. Reise i m Süden. Braunschweig. 1844. S. 206-216.

суконних тканин». За його відомостями населення Батурина налічувало приблизно 1500 осіб, серед них – близько 700 козаків (Lyall, 1825, p. 67).

Перше враження іноземців від споглядання міста з вікна карети, дорогою до нього, було надзвичайно позитивним. Роберт Лайєлл писав: «палац пізнього і останнього гетьмана України графа Розумовського, розташований на вершині пагорба, елегантна церква, що прилягає до нього, і численні будинки селян. Річка Сейм у цю пору року більше схожа на озеро, проте численні острови на передньому плані утворюють вражаючу картину (Lyall, 1825, p. 65).

Проте більш близьке знайомство мандрівника з Батурином викликало у нього суперечливі відчуття. Він нотував: «Згідно з офіційним визначенням він є містом, проте на вигляд – це нерегулярно забудоване село. Тут є мало добрих будинків, проте два чи три з них нагадували нам англійські котеджі» (Lyall, 1825, p. 66). Так само неоднозначне враження справив на нього і палацовий комплекс. Мандрівник писав: «ми пройшли великі сади, всі в безладі, до того як ми підійшли до палацу. Це чудова будівля, фасад якої прикрашають доричні колони. Проте вона перебуває у жалюгідному стані, хоча й пережила кілька ремонтів» (Lyall, 1825, p. 67). Загалом Р. Лайєлл був прикро вражений побаченим: «Ми чули стільки незвичайного про красу Батурина, що ми були дещо розчаровані, побачивши це» (Lyall, 1825, p. 68).

Не оминули увагою мандрівники й містечко Козелець. Воно не вражало їх історичними пам'ятками, хоча й мало кілька храмів, чи історичним минулим. Скоріше іноземців вабила його атмосфера. Йоганн Блазіус писав: «Містечко Козелець,... повністю розташоване в чорноземній зоні, простягнулося на 3 версти через болотисту рівнину Остра. Околиці міста мають характер козацького села: сади такі великі, що між численними деревами рідко можна побачити кілька фронтонів. Тільки після того, як ви приїдете в центр міста через ці регулярно відкриті садово-болотисті вулиці, ви побачите правильні, прямі вулиці, уздовж яких розташовані невеликі, але дуже зручні та чисті житлові будинки, які рідко закриваються і ніколи не обмежують свободу сусідів.... Тут немає великих і величних будівель, як у великих російських містах; будинки, здається, були повністю пристосовані до потреб, і, здається, з одного лише погляду на них можна переконатися, що жителі почуваються в них цілком комфортно» (Blasius, 1844, p. 226).

Значно менше цікавості у іноземців викликали інші міста Чернігівщини. Зокрема місто Мглин англієць Д.-Т. Джеймс охарактеризував як «убоге й дерев'яне», що розкидається по схилах трьох пагорбів і у якому майже немає регулярних вулиць. З його точки зору навіть люди були одягнуті вкрай погано, окрім випадків, коли ходили до храму (James, 1817, p. 313). Так само байдужим він залишився і до Стародуба, хоча місто мало власну давню історію і було одним із торговельних центрів наприкінці XVIII ст. На момент його подорожі тут проживало приблизно 600 жителів, «заселені квартали були майже повністю побудовані з дерева, будинки, переважно однієї доби, позбавлені фарби чи будь-якої іншої прикраси; ... вулиці, надзвичайно неправильної форми, виглядають так, ніби вони створені без плану» (James, 1817, p. 315). Єдине, що привернуло увагу мандрівника, так це укріплений земляний пагорб на околицях міста. Його вершину було зрізано до схилу, що нагадало мандрівникові стародавні норманські донжони у Англії (James, 1817, p. 315).

Таким чином, у тревелогах іноземних мандрівників увага акцентувалася на кількох аспектах, пов'язаних з Чернігівщиною, зокрема – загальних описах природи, особливостях економічного розвитку, міському просторі, образі українського села. Побіжно мандрівники звертали увагу на етнічний склад населення регіону. Проте, це питання їх цікавило лише у частині взаємодії і взаємовпливів різних культур. Стосовно

чернігівських земель мандрівники вживають кілька назв: регіональну (адміністративну) – «уряд Чернігова»; загальні: історичну – «Україна», й імперську – «Малоросія». Поряд з тим, незалежно від країни походження, автори чітко відрізняють українців від росіян, акцентуючи увагу на мовних, етнографічних, антропологічних, ментальних відмінностях.

Міський простір у подорожніх записах переважно репрезентують Чернігів, Ніжин і Батурин. Інші міста регіону, зазвичай, залишалися поза увагою мандрівників. Причинами такого стану є: перша – повз них не проходить шлях подорожуючих; друга – вони не цікаві для іноземців, як архітектурний чи історичний комплекс; третя – з ними не пов'язані особисті історії, які супроводжувалися негараздами у дорозі, як то проблеми із засобами пересування, вкрай поганий сервіс, відсутність або жалюгідний стан житла для ночівлі, тощо.

Бібліографічний список

- Брицький, П.П. та Бочан, П.О., 2011. *Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях*. Чернівці: Технодрук.
- Вінтоняк, О., 1995. *Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття*. Львів; Мюнхен: Дніпрова хвиля.
- Синицкий, Л., 1892. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия. *Киевская старина*. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, XXXVI. с. 226-259.
- Синицкий, Л., 1893. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукого. *Киевская старина*. Киев: Типография Г.Т. Корчань-Новицкого. XL. с. 412-441.
- Сиповський, В., 1928. *Україна в російському письменстві*. Ч.І (1801-1850 рр.). Київ: Друкарня Української Академії наук.
- Anthoine de Saint-Joseph, A.-I., 1805. *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer- noire*. Paris.
- Blasius, J.H., 1844. *Reise i m Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841. Zweiter Theil. Reise i m Süden*. Braunschweig.
- James, J.T., 1817. *Journal of a tour in Germany, Sweden, Russia, Poland; during the years 1813 and 1814. in two volumes*. London: John Murray, Vol 2.
- Lyll, R., 1825. *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia*. London: T. Cadell, Vol. 1.
- Macmichael, W., 1819. *Journey from Moscow to Constantinople*. London: John Murray.
- Morton, E., 1830. *Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green.
- Petzholdt, A., 1864. *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855*. Leipzig.
- Pinkerton, R., 1833. *Russia, or miscellaneous Observations on the past and present state of the Country and Its Inhabitants*. London: Seeley & Sons.
- Schnitzler, J.-H., 1855. *La Russie, la Pologne et la Finlande. tableau statistique, géographique et historique de toutes les parties de la monarchie russe prises isolément*. Paris.
- Sears, R., 1855. *Illustrated description of the Russian empire; embracing its geographical features, political divisions, principal cities and towns, population, classes, government, resources, commerce, antiquities, religion, progress in education, literature, art, and science, manners and customs, historic summary, etc., from the latest and the most authentic sources*. New York.

References

- Brytskyi, P.P. and Bochan, P.O., 2011. *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII-XIX stolittiakh*. [Germans, French and English about Ukraine and Ukrainian people in the 17-th and 19-th centuries]. Chernivtsi: Tekhnodruk. (in Ukrainian).
- Vintoniak, O., 1995. *Ukraina v opysakh zakhidnoievropeiskykh podorozhnykiv druhoi polovyny XVIII stolittia*. [Ukraine in the Descriptions of Western European Plantains of the Second Half of the 18-th century]. Lviv; Miunkhen: Dniprova khvyliia. (in Ukrainian).
- Sinitskiy, L., 1892. Malorossiya po rasskazam puteshestvennikov kontsa proshlogo i nachala nyneshnego stoletiya. [Little Russia according to the stories of travelers of the end of the last and the beginning of this century]. *Kiyevskaya starina*. Kyiv, pp. 226-259. (in Russian).
- Sinitskiy, L., 1893. Puteshestviya v Malorossiyyu akademika Gil'denshteda i knyazya Dolgorukogo. [Travels to Little Russia by Academician Guildenstedt and Prince Dolgoruky]. *Kiyevskaya starina*. Kyiv, XL, pp. 412-441. (in Russian).
- Sypovskiy, V., 1928. *Ukraina v rosiiskomu pysmenstvi*. [Ukraine in Russian Literature]. Ch.I (1801-1850 rr.). Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii nauk. (in Ukrainian).
- Anthoine de Saint-Joseph, A.-I., 1805. *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer- noire*. Paris. (in French).
- Blasius, J.H., 1844. *Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841*. Zweiter Theil. Reise im Süden. Braunschweig. (in German).
- James, J.T., 1817. *Journal of a tour in Germany, Sweden, Russia, Poland; during the years 1813 and 1814. in two volumes*. London: John Murray, Vol 2. (in English).
- Lyall, R., 1825. *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia*. London: T. Cadell, Vol. 1. (in English).
- Macmichael, W., 1819. *Journey from Moscow to Constantinople*. London: John Murray. (in English).
- Morton, E., 1830. *Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green. (in English).
- Petzholdt, A., 1864. *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855*. Leipzig. (in German).
- Pinkerton, R., 1833. *Russia, or miscellaneous Observations on the past and present state of the Country and Its Inhabitants*. London: Seeley & Sons. (in English).
- Schnitzler, J.-H., 1855. *La Russie, la Pologne et la Finlande. tableau statistique, géographique et historique de toutes les parties de la monarchie russe prises isolément*. Paris. (in French).
- Sears, R., 1855. *Illustrated description of the Russian empire; embracing its geographical features, political divisions, principal cities and towns, population, classes, government, resources, commerce, antiquities, religion, progress in education, literature, art, and science, manners and customs, historic summary, etc., from the latest and the most authentic sources*. New York. (in English).

Стаття надійшла до редакції 06.03.2024

O. Ivaniuk
D. Romanenko

CHERNIGIV REGION IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY IN THE TRAVELOGUES OF FOREIGN TRAVELERS

The article investigates the records of European travelers about their visits to Chernihiv region in the first half of the 19th century. The basis for scientific research was the travelogues of the British, Germans, and French who visited the region in the specified period of time. The travelogues are characterized by the subjectivity of descriptions, absence of clear structure, and irregular presentation of data. However, they also contain unique information which cannot be found in other resources. In the course of the investigation it was established that the majority of travelers preferred to visit Chernihiv, Nizhyn, and Baturyn due to the architectural features and long history of these cities. The authors paid attention to different aspects of Chernihiv region, such as landscapes, peculiarities of economic growth, city life, and the image of a Ukrainian village. A part of the travelogues is dedicated to the polyethnicity of the region, although it interested the travelers only in the context of cultural interaction.

Travellers use several names for Chernihiv lands: regional (administrative) - 'the government of Chernihiv'; general: historical - 'Ukraine', and imperial - 'Little Russia'. At the same time, regardless of the country of origin, the authors clearly distinguish Ukrainians from Russians, focusing on linguistic, ethnographic, anthropological, and mental differences.

The urban space in the travel records is mainly represented by Chernihiv, Nizhyn, and Baturyn. Other cities in the region were usually left out of the travellers' attention. The reasons for this are as follows: firstly, they are not on the travellers' route; secondly, they are not interesting to foreigners as an architectural or historical complex; thirdly, they are not associated with personal stories that were accompanied by problems on the road, such as problems with vehicles, extremely poor service, lack or poor accommodation for the night, etc.

Key words: *Chernihiv region, travelogues, European travelers, city life, economics, ethnographical peculiarities.*